
Josip
OBRADOVIĆ

Mira
ČUDINA-OBRADOVIĆ

BRAČNA KVALITETA I
BRAČNO OKRUŽENJE

Brak i bračni odnosi područje su intenzivnoga zanimanja i istraživanja socijalne psihologije. U posljednjih su dvadesetak godina ponuđene mnogobrojne teorije i provedeno mnoštvo temeljnih i primijenjenih istraživanja o strukturalnim i procesnim varijablama bračnih odnosa, a njihovi se rezultati primjenjuju svakodnevno u predbračnim i bračnim savjetovalištim. No sve do nedavno osnovna karakteristika, kako teorija tako i istraživanja, bila je gotovo isključiva usredotočenost na osobine bračnih partnera ili na njihove interakcije kao na glavne odrednice bračne kvalitete, dok je uži, a pogotovu širi socijalni kontekst u kojem funkcionira bračna dijada uglavnom bio izvan zanimanja teoretičara i istraživača. Prema dominantnom shvaćanju temeljenom na behaviorističkom gledištu (Bradbury i Fincham, 1991.) smatralo se, i još se uvijek smatra, da bračnu kvalitetu uglavnom određuju interakcije među partnerima i i atribucije koje tim interakcijama partneri pridaju (Bradbury i Fincham, 1991., Bugental, 1987., Fincham i Bradbury, 1987., Shaver, 1985., Weiner, 1985.); da trajnija bračna kvaliteta odnosno zadovoljstvo u braku ovisi o prirodi i čestoci bračnih interakcija i kvaliteti atribucija. Rezultati mnogobrojnih istraživanja doista potvrđuju da su interakcije ili preciznije - priroda interakcija prediktivne za bračnu kvalitetu, no moglo bi se s dobrim razlogom učiniti korak naprijed i ustvrditi da su i interakcije i priroda interakcija bar djelomično određene okruženjem u kojemu žive bračni partneri. Zanimanje za otkrivanjem odrednica bračne kvalitete nužno se okreće prema izučavanju bračnoga okruženja.

BRAČNO OKRUŽENJE

Pojam bračnoga okruženja vrlo je širok i može se definirati kao skup objektivnih varijabli i kao njihov subjektivni doživljaj, i to onih varijabli koje okružuju bračnu dijadu, nisu same osobine bračnih partnera, a izravno ili neizrav-

no djeluju na partnerske interakcije, na bračne odnose i bračnu kvalitetu. Može ih se operacionalizirati i klasificirati na različite načine, a mi ćemo ih razvrstati u dvije skupine, kao uže i šire bračno okruženje.

Uže bračno okruženje

U uže bračno okruženje može se svrstati niz objektivnih ili subjektivnih varijabli, a najčešće se proučava struktura obitelji djetinjstva i bračni odnosi među roditeljima partnera, emocionalni odnosi između bračnog partnera i njegovih roditelja u djetinjstvu te prisutnost djece u braku.

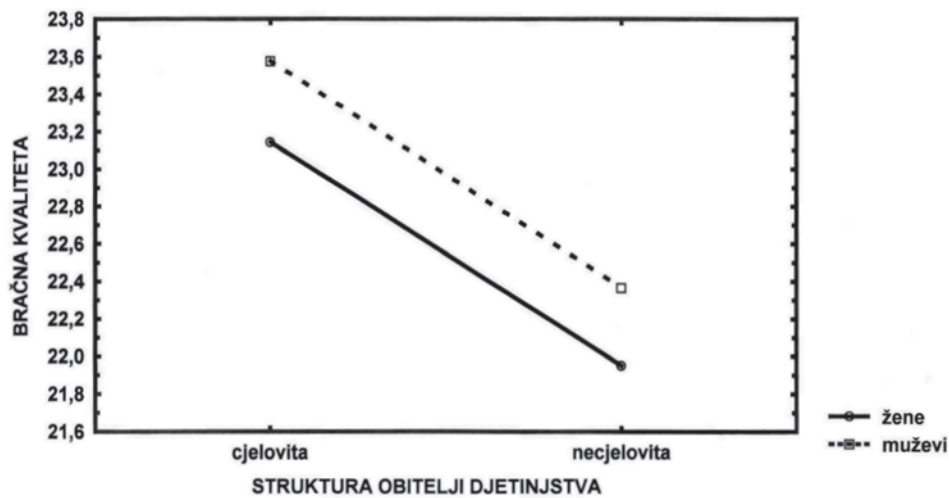
Struktura obitelji djetinjstva bračnih partnera

Najčešće se kao obiteljska struktura razumijeva je li obitelj cjelovita tj. žive li bračni partneri zajedno ili necjelovita zbog toga što su partneri rastavljeni ili su udovci/udovice ili samohrani roditelji zbog različitih razloga. Moguće je po strukturi razlikovati obitelji s jednim ili s dva hranitelja, a ako se radi o brakovima s djecom razlikujemo obitelji u kojima su prisutna oba roditelja i one u kojima je stalno prisutan samo jedan roditelj, a među ovima pak razlikujemo obitelji u kojima žive djeca uz kontakte s drugim roditeljem ili bez njih. (Slika se usložnjava ako uzmemo u obzir i nova roditeljska sklapanja braka pa možemo razlikovati obitelji s jednim biološkim i jednim nebiološkim roditeljem unutar koje dijete održava ili ne održava kontakte s drugim biološkim roditeljem, a taj drugi biološki roditelj može imati novu obitelj s novim bračnim partnerom i novom djecom pa se djeca iz rastavljenih brakova mogu naći u obiteljima sa samo jednim roditeljem do obitelji s dva para roditelja i brojnom braćom i polubraćom.) Budući da nas u ovom radu zanima kako struktura obitelji djetinjstva djeluje na ponašanje djece kad odrastu i sama stvore obitelj, smatramo da je najprikladnije govoriti o obiteljima s oba biološka roditelja, o jednoroditeljskim obiteljima s jednim roditeljem kao hraniteljem uz kontakte s drugim roditeljem te jednoroditeljskim obiteljima bez kontakata s drugim roditeljem. Kako bismo pokazali povezanost između strukture roditeljske obitelji i ponašanja odrasle djece u vlastitom braku, prikazat ćemo rezultate istraživanja koji se odnose na cjelovite (djeca žive s oba biološka roditelja) i necjelovite obitelji (djeca žive s jednim od bioloških roditelja). Ne raspoložemo podacima kako djeluje život u "dvostrukoj" obitelji, a niti o tome kako život bez oba biološka roditelja djeluje na ponašanje pojedinaca kad odrastu. Oni predstavljaju malu i specifičnu skupinu i nisu dosad bili predmetom šireg zanimanja.

Od pedesetih godina, kada započinju istraživanja o djelovanju rastave braka na ponašanje djece, gotovo je univerzalan zaključak da djeca rastavljenih roditelja imaju više problema u emocionalnom i socijalnom razvoju nego djeca koja žive s oba biološka roditelja: imaju teškoća u uspostavljanju društvenih veza, postižu slabije rezultate u školi, a kvaliteta je njihovih odnosa s roditeljima lošija nego u djece koja žive u intaktnim brakovima (Amato, 2001.). Velik je broj istraživanja koja nastoje utvrditi ima li negativno djelovanje rastave roditelja na djecu dugoročne posljedice tj. djeluje li na ponašanje djece u odrasloj dobi. Rezultati tih istraživanja pokazuju da pojedinci čiji su se roditelji rastali dok su oni bili djeca imaju više problema u komuniciranju s partnerom, u njihovim brakovima češće dolazi do sukoba i prema njihovim izjavama manje su u braku zadovoljni nego pojedinci koji su djetinjstvo proveli s oba biološka roditelja (Caspary i Elder, 1988., Booth i Edwards, 1990.). Posebno su zanimljiva istraživanja o tzv. međugeneracijskom prijenosu ponašanja u braku i bračne stabilnosti. Primjerice, Bumpass i suradnici (1991.) pokazuju da rastava braka roditelja povećava vjerojatnost rastave njihove djece za 70%, a Amato (1996.) utvrđuje još i veću vjerojatnost. Slične su rezultate dobili i mnogi drugi u SAD (Greenstein, 1995., McLeod, 1991.), u Velikoj Britaniji (Rodgers, 1994.) i u Njemačkoj (Diekmann i Engelhardt, 1999.), a međugeneracijski prijenos postoji i kada se radi o odnosima u braku roditelja koji se nisu rastali nego žive zajedno te se na dijete prenosi stil odnosa u obitelji. Može se smatrati da je međugeneracijski prijenos bračne nestabilnosti dokazan u nekim zemljama zapadne kulture, a njegova univerzalnost se tek treba dokazati.

Međugeneracijski prijenos se tumači na nekoliko načina, a jedno je od popularnijih objašnjenja specifična vrsta socijalizacije kojoj su izložena djeca u jednoroditeljskoj obitelji. Ta djeca nemaju mogućnost učenja oponašanjem pozitivnih vještina ophođenja među roditeljima, vještina kao što su donošenje kompromisnih odluka, pružanje partnerske potpore, mirno razrješavanje sukoba itd., a taj manjak socijalnih vještina odražava se u njihovom ponašanju u zreloj dobi djelujući razorno na njihove vlastite socijalne i bračne odnose (Amato i DeBoer, 2001.). Mnogobrojni istraživački rezultati potvrđuju to objašnjenje (Dadds i sur., 1999., Katz i Gottman, 1994., Sanders i sur., 1999.). Osim navedenoga, postoje i drugi pokušaji objašnjenja intergeneracijskog prijenosa kao što su trauma koju dijete doživljava zbog bračnih sukoba roditelja, utjecaj ekonomske bijede koja je nastupila zbog rastave i njezinih nepovoljnih posljedica za dijete itd.

Ne smijemo zaboraviti da su svi navedeni rezultati dobiveni u specifičnom sociokulturnom kontekstu pa se uvijek i ponovno javlja pitanje vrijede li oni samo za sociokulturni kontekst SAD-a i Zapadne Europe ili pak univerzalno. Zbog toga je vrijedno usporediti te zaključke u stranoj literaturi s rezultatima koje smo mi dobili ispitivanjem 505 bračnih parova na području Zagreba i Zagrebačke županije¹ (slika 1).

Slika 1
Bračna kvaliteta i struktura
obitelji djetinjstva
 $F(1,1006)=5,23; p<.02$

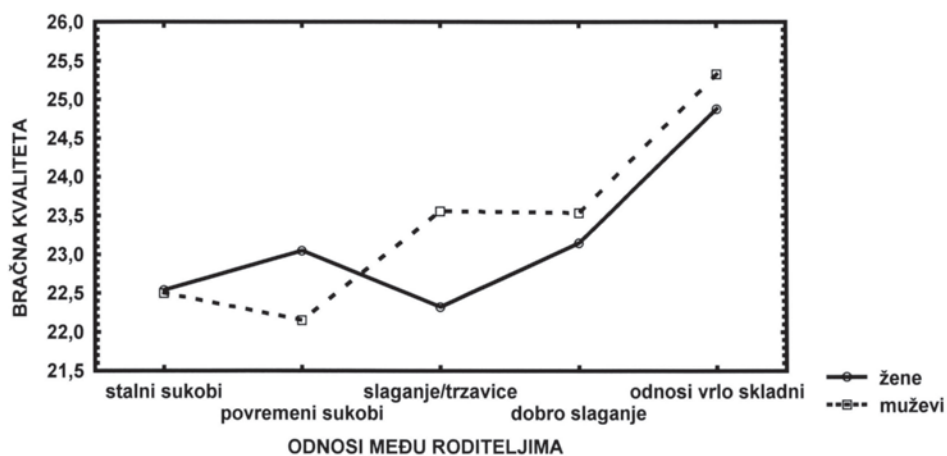
Slika 1 prikazuje stupanj bračne kvalitete žena i muševa koji su u djetinjstvu živjeli u cjelovitim obiteljima (s oba biološka roditelja) i necjelovitim obiteljima (s jednim biološkim roditeljem). Vrlo je uočljiva i značajna razlika u bračnoj kvaliteti između dvije skupine, a pojedinci koji su u djetinjstvu živjeli s oba biološka roditelja u braku su u prosjeku zadovoljniji od pojedinaca koji su živjeli samo s jednim roditeljem. Dakle, u našem sociokulturnom okruženju i u od njega različitom okruženju SAD-a i Zapadne Europe dobiveni su slični rezultati. No, teško je zaključiti znači li to doista da je djelovanje strukture obitelji djetinjstva na bračnu kvalitetu odrasle djece jednako bez obzira na sociokulturni kontekst. Svakako imamo pravo smatrati da je potvrđeno djelovanje strukture braka roditelja na bračnu kvalitetu njihove djece u našem socijalnom okruženju.

Bračni odnosi među roditeljima partnera

Mnogi istraživači i bračni terapeuti smatraju da su bračni odnosi roditelja osobito važni i prediktivni za kvalitetu bračnih odnosa njihove djece kada ona odrastu. (Frenkel,

1997.; Widom, 1989.). To je mišljenje utemeljeno na teoriji socijalnog učenja prema kojoj djeca uče određene obrasce ponašanja promatrajući odnose među roditeljima, a kad odrastu ponavljaju slične obrasce u odnosu sa svojim bračnim partnerom. Jedini odgovarajući način provjere toga objašnjenja jesu praćenja od najranijeg djetinjstva do zrele dobi kad se formiraju partnerski odnosi. Pretraživanjem literature uočili smo samo tri longitudinalna istraživanja koja provjeravaju međugeneracijski prijenos obrazaca ponašanja prema bračnom partneru. Caspy i Elder (1988.) su utvrdili da su sukobi među roditeljima negativno povezani s bračnom kvalitetom njihove odrasle djece, a slične su rezultate dobili i Conger, Cui i Elder (2000.). Najnovije longitudinalno istraživanje koje su proveli Amato i Booth (2001.) na uzorku od 297 roditelja, a koje su pratili 17 godina, pokazuje da postoji međugeneracijski prijenos tj. povezanost između narušenosti i sukoba u braku roditelja i narušenosti bračnih odnosa njihove odrasle djece. Osim navedenih longitudinalnih, postoji i mnoštvo transversalnih istraživanja u kojima su bračni partneri samoiskazom iznosili percepciju svoga djetinjstva, između ostaloga i bračnih odnosa svojih roditelja. Taj su pristup mnogi kritizirali (Levy, Wamboldt i Fiese, 1997.) smatrajući percepciju prošlih događaja selektivnom i subjektivnom jer je temeljena na selektivnom pamćenju. Drugi pak smatraju (Brewin i sur., 1993.) da percepcija o odnosima među roditeljima ne mora biti subjektivna, što ovisi o načinu mjerenja odnosno o oblikovanju i vrsti pitanja pa će pouzdanost i valjanost rezultata biti veća ako se pitanja odnose na opis konkretnih događaja. I u našem smo istraživanju na 505 bračnih parova pokušali provjeriti povezanost bračne kvalitete bračnih partnera i njihove percepcije bračnih odnosa njihovih roditelja. Bračnu kvalitetu smo mjerili poznatim instrumentom QMI (Quality Marriage Index, Norton, 1983.), a dobiveni su rezultati prikazani na slici 2.

Prema rezultatima prikazanima na slici 2 postoji značajna razlika između različitih kategorija percepcije roditeljskih međusobnih odnosa i doživljaja vlastite bračne kvalitete tj. što je percepcija o odnosima među roditeljima pozitivnija to je veća bračna kvaliteta za oba bračna partnera. Naravno da i za naše rezultate vrijede kritičke primjedbe koje smo već prethodno iznijeli tj. ne možemo kontrolirati selektivnost i subjektivnost odgovora pa možemo samo zaključiti da je **percepcija** roditeljskih bračnih odnosa zaista povezana s vlastitom bračnom kvalitetom bračnih partnera. Je li ta percepcija objektivna, je li iskrivljena zbog izvanobiteljskih iskustava tijekom odrastanja ili je pod utjecajem vlastitih bračnih iskustava nemoguće je utvrditi.

Slika 2
Partnerov doživljaj bračne kvalitete i odnosi među njegovim roditeljima
 $F(4,970)=4,69$; $p<,0001$

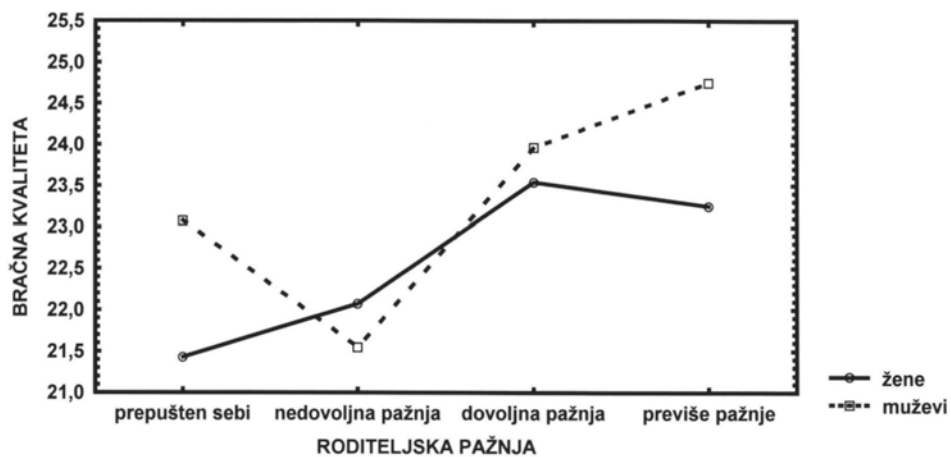
No, nema sumnje da postoji slaganje između rezultata dobivenih transverzalnim i longitudinalnim istraživanjima što nam omogućuje, uz određenu rezervu, ustvrditi da su bračni odnosi roditelja vjerojatno povezani s prirodom bračnih odnosa njihove djece. Naši rezultati (slika 2) ukazuju na gotovo linearan odnos između bračne kvalitete partnera i percepcije bračnih odnosa njihovih roditelja pa su već kao takvi zanimljivi i indikativni.

Emocionalni odnosi u djetinjstvu između bračnoga partnera i njegovih roditelja

Otkada se početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća pojavio pojam emocionalne povezanosti između roditelja i djeteta (Bowlby, 1969., 1973., 1980.) neprekidno je prisutan u razvojnoj psihologiji. I dok se u starijim istraživanjima taj pojam uglavnom koristi za objašnjenje ponašanja djeteta u ranom djetinjstvu, vrlo se brzo počinje koristiti za objašnjenje ponašanja djece predškolske dobi pa čak i odraslije. To je osobito izraženo nakon prihvaćanja rezultata brojnih longitudinalnih istraživanja koja su potvrdila neke od Bowlbyjevih postavki (Main, Kaplan i Cassidy, 1985.). Tako se pojam emocionalne vezanosti počinje rabiti kao objašnjenje intimnih odnosa i ljubavi odraslih pojedinaca (Hazan i Shaver, 1987.; Shaver i Hazan, 1988.; Shaver, Hazan i Bradshaw, 1988.). Ta su istraživanja pokazala da pojedinci, koji za sebe smatraju da su sa svojim roditeljima bili "sigurno emocionalno povezani", lakše stupaju u kontakt s potencijalnim partnerom, lakše se povjeravaju i manje su skloni ekstremnim emocionalnim reakcijama nego oni koji su prema vlastitim izjavama bili s roditeljima "nesigurno emocionalno povezani". Slični su rezultati dobiveni i u novijim istraživačkim provjerama (Fee-

ney i Noller, 1990.; Simpson, 1990.). Keelan, Dion i Dion (1998.) zaključuju na temelju longitudinalnog istraživanja da su romantični odnosi pojedinaca, koji su u djetinjstvu bili "sigurno emocionalno povezani" s roditeljima trajniji od odnosa pojedinaca čija povezanost s roditeljima nije bila "sigurna". Polazeći od pretpostavke da priroda emocionalne vezanosti za roditelje trajno obilježava razvoj i karakteristike pojedinca u odrasloj dobi, razumljivo je da brojna istraživanja ispituju je li emocionalna vezanost za roditelje prediktivna, ne samo za romantične predbračne odnose nego i za bračnu kvalitetu i zadovoljstvo u braku. Rezultati longitudinalnog istraživanja koje su proveli Klohnen i Bera (1998.) pokazuju da su žene starije od 50 godina zadovoljnije s bračnim odnosima, da je njihov brak stabilniji i s manje sukoba ako su u djetinjstvu bile "sigurno emocionalno povezane" s roditeljima, nego one žene čija priroda emocionalne vezanosti za roditelje nije bila sigurna.

U našem istraživanju na 505 bračnih parova nismo ispitivali emocionalnu vezanost bračnih partnera s njihovim roditeljima, već smo pokušali utvrditi njihovu percepciju pažnje koju su od roditelja dobili u djetinjstvu. Dakle radi se o različitom, ali ipak pojmu bliskom emocionalnoj povezanosti. Dobiveni rezultati prikazani su na slici 3.

Bračni partneri koji izjavljuju da su u djetinjstvu dobili više pažnje od roditelja ujedno su i pojedinci koji su u braku zadovoljniji ili čija je percepcija vlastite bračne kvalitete pozitivnija (slika 3). I ovdje, kao i slučaju percepcije prirode bračnih odnosa roditelja, možemo osporiti objektivnost percepcije prošlih događaja, no uzimajući u obzir mnogobrojne čimbenike koji su mogli promijeniti objektivnost percepcije roditeljskog ponašanja možemo ustvrđi-

Slika 3
Bračna kvaliteta partnera i
pažnja koju su u djetinjstvu
dobili od roditelja
 $F(3,980)=7,55; p<,0001$

ti da postoji povezanost između percepcije roditeljske ljubavi i zadovoljstva u vlastitom braku.

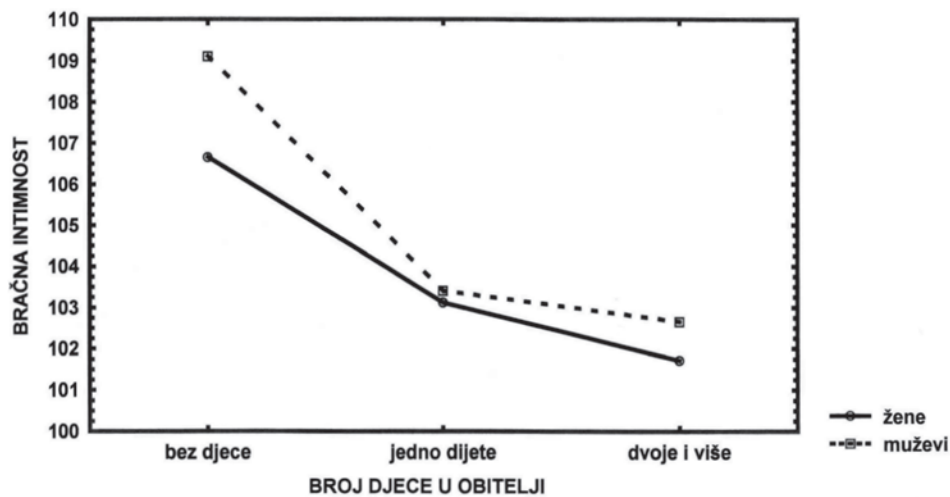
Djeca u braku

Velik je broj radova objavljenih tijekom posljednjih 20 godina koji pokazuju da se bračna kvaliteta ili bračno zadovoljstvo partnera smanjuje nakon rođenja djeteta. Posebno se smanjuje bračno zadovoljstvo žene (Belsky i Pensky, 1988.; Belsky i Kelly, 1994.; Cowan i Cowan, 1992.) što onda izaziva smanjenje i muževljevo bračno zadovoljstvo (Waldron i Routh, 1981.). Ta se pojava može objasniti umnogostručavanjem uloga i dužnosti bračnih partnera nakon rođenja djeteta i sukobom između različitih uloga koji rezultira smanjenjem bračnoga zadovoljstva. Rezultati tih istraživanja podložni su kritici jer ona najčešće nisu longitudinalna, a neka nisu uključivala kontrolnu skupinu tj. usporedive brakove bez djece. No, nekoliko longitudinalnih istraživanja (Belsky i Rovine, 1990.; Cowan i sur., 1993.; Crawford i Huston, 1993.) također pokazuje da se rođenjem djeteta smanjuje bračno zadovoljstvo bračnih partnera, i to zbog sukoba i povećanja broja uloga.

Valja uzeti u obzir i postojanje istraživanja koja pokazuju da se bračna kvaliteta ne smanjuje rođenjem djeteta u svim brakovima (Wright, Hengler i Craig, 1986.), što znači da u nekim brakovima postoje čimbenici otpornosti prema smanjenju bračne kvalitete. Jedino longitudinalno istraživanje koje pokazuje da zbog rođenja djeteta nije došlo do pada bračnog zadovoljstva u bračnih partnera proveli su MacDermid, Huston i McHale (1990.), čiji rezultati pokazuju da do pada bračne kvalitete dolazi nakon tri godine braka i to podjednako u brakovima s djecom i bez djece pa isključuju rođenje djeteta kao uzrok pada bračne kvalitete ili bračnog zadovoljstva. Najnovije longitudinalno istraživanje koje su proveli Shapiro i suradnici (2000.) na 130 bračnih parova koje su pratili šest godina nakon sklapanja braka pokazuje da do pada bračne kvalitete dolazi u onih žena, kao i njihovih muževa, koje zbog rođenja djeteta smanjuju izraze nježnosti, topline i interesa prema partneru.

U našem istraživanju 505 bračnih partnera pokušali smo utvrditi razliku u stupnju bračnog zadovoljstva između partnera koji žive u braku bez djece, s jednim djetetom te s dvoje i više djece (Obradović i Čudina-Obradović, 2001.) i pokazali da nakon kontrole pet kovarijata postoji značajna razlika među grupama. Najzadovoljniji su u braku bračni partneri bez djece, dok između skupina s jednim djetetom te dvoje i više djece nije dobivena značajna razli-

ka. Također smo pokušali utvrditi kako broj djece utječe na osjećaj intimnosti bračnih partnera. Intimnost se obično definira kao proces u kojem se stvara potpuna neposrednost i zajednički doživljaj partnera (Shafer i Olson, 1981.). To je multidimenzionalna varijabla koja se sastoji se od emocionalne, socijalne, seksualne, intelektualne i rekreativne dimenzije. Iako je česta visoka korelacija između intimnosti i bračne kvalitete, to su ipak dva različita pojma. Logično je pretpostaviti da intimnost partnera prethodi bračnoj kvaliteti, da je jedna od odrednica bračne kvalitete ili bračnog zadovoljstva. Rezultati našeg istraživanja prikazani su na slici 4. Prikazane su prosječne vrijednosti ukupne intimnosti na svih pet dimenzija bračnih partnera bez djece, s jednim djetetom i s dvoje i više djece.

Kao i za varijablu bračna kvaliteta (Obradović i Čudina-Obradović, 2001.), tako je i za varijablu bračna intimnost dobivena značajna razlika u stupnju intimnosti koju osjećaju bračni partneri bez djece, oni s jednim djetetom ili s više njih. Najveći je stupanj intimnosti u brakovima bez djece, dok je u preostale dvije skupine intimnost manja i među njima nema značajne razlike. Vjerujemo da nećemo pogriješiti ako kažemo da se rođenjem djeteta smanjuje intenzitet intimnosti među bračnim partnerima, i to zbog povećanih obveza, uloga i vjerojatnog sukoba uloga. Smanjenje prilika i želje za intimnošću vjerojatno onda uzrokuje i smanjenje bračne kvalitete.

Ako na temelju međunarodnog iskustva, kao i istraživanja koje smo proveli u našem sociokulturnom kontekstu, pokušamo zaključiti o djelovanju užeg bračnog okruženja na bračnu kvalitetu, onda uz sve nužne ograde

Slika 4
Bračna intimnost i broj djece
u obitelji
 $F(2,1004)=7,38; p<,001$

možemo ustvrditi da su čimbenici bračnog okruženja kao što je struktura obitelji djetinjstva, obiteljski odnosi u obitelji djetinjstva, doživljaj odnosa roditelja prema pojedincu u njegovom djetinjstvu, kao i prisutnost čimbenika koji umanjuju prilike i želju za iskazivanjem nježnosti i uspostavljanjem intimnosti, kao što je primjerice rođenje djeteta, prediktivni za bračnu kvalitetu oba bračna partnera.

Šire bračno okruženje

Kao šire bračno okruženje razumijevamo dijelove šire socijalne okoline koji mogu biti objektivno mjerljive varijable ili njihov subjektivni doživljaj u bračnim partnera. Primjerice, to su rad izvan obitelji te doživljaj socijalnih, ekonomskih i političkih prilika u kojima se nalazi obitelj. Od velikog broja varijabli koje predstavljaju šire socijalno okruženje braka u ovom ćemo se radu usredotočiti na karakteristike rada izvan kuće, ekonomski i životni stres te njihovo djelovanje na bračne i obiteljske odnose.

Karakteristike rada izvan kuće

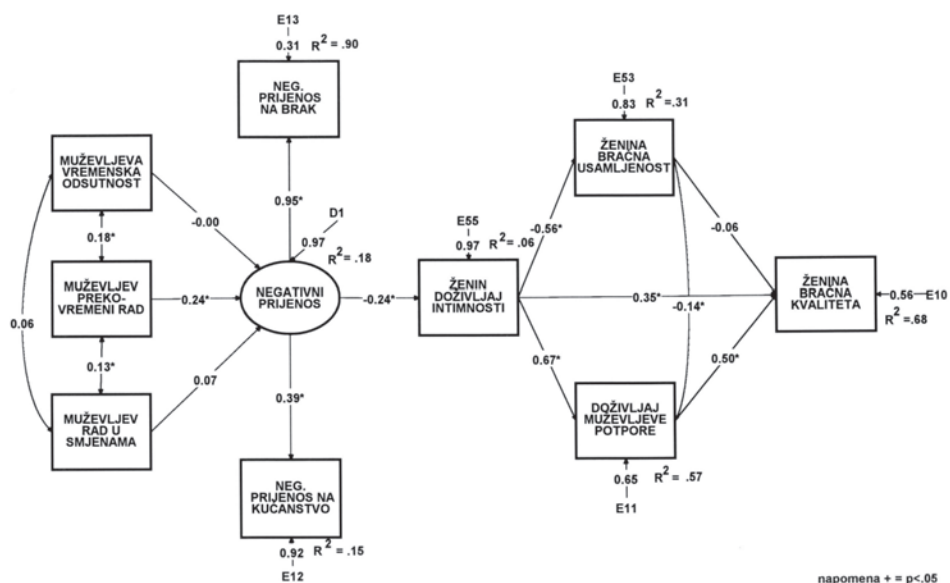
Dvadesetak godina unatrag počelo se intenzivno istraživati kako rad pojedinaca izvan kuće djeluje na bračne i obiteljske procese, a nešto kasnije su započela istraživanja o djelovanju bračnih i obiteljskih procesa na doživljaj rada kojega bračni partneri obavljaju izvan obitelji. Ovdje nas zanima onaj dio sukoba rad-brak/obitelj, koji objašnjava kako doživljaj rada jednoga ili oba bračna partnera djeluje na bračne procese i posebno na bračnu kvalitetu kako je doživljavaju bračni partneri. Moramo naglasiti da većina objavljenih radova ukazuje da postoji prelijevanje (*spillover*) iz rada na obitelj tj. da stres kojega doživljava bračni partner u radu djeluje na njegov doživljaj bračnih i obiteljskih procesa. No, osim toga dokazano je postojanje i prijenosa (*crossover*) tj. da stres kojega doživljava bračni partner u radu djeluje na doživljaj bračnih i obiteljskih procesa njegova partnera. Mnoštvo je, kako starijih tako i novijih, istraživanja koja potvrđuju postojanje i negativne posljedice i prelijevanja i prijenosa (Crouter, 1984.; Frone i sur., 1992.; MacEwan i Barling, 1994.; Grzywacz i Marks, 2000.; Parasurman i sur., 1996.; Williams i Alliger, 1994.).

U novije vrijeme sve popularnija postaje teorija ekoloških sustava, koju je razvio Bronfenbrenner sa suradnicima (Bronfenbrenner, 1999.; Bronfenbrenner i Morris, 1998.), prema kojoj na doživljaj rada i obitelji zajednički i u međusudjelovanju utječu osobine pojedinca, karakteristike okruženja kao i vrijeme kada se ti procesi odvijaju. Taj je pristup svakako širi od pristupa starijih istraživanja koja

su bila usmjerena na utvrđivanje povezanosti između osobina pojedinca i doživljaja sukoba brak-obitelj ili osobina pojedinca i bračnih procesa kao što je bračna kvaliteta. Pristup je bolji jer je je obuhvatniji i pokazuje koliko je svaki od podsustava prediktivan za sukob rad-brak/obitelj, ali i kako se taj odnos mijenja ako se mijenja širi podsustav u kojeg su uži podsustavi uronjeni. Teorija ekoloških sustava ima i djelomičnu empirijsku potvrdu. Primjerice, istraživanja pokazuju da pritisak unutar podsustava rad ili podsustava obitelj pojačava sukob rad-brak/obitelj u mikrosustavu (pojedincu), (Frone i sur., 1992., 1997.; Higgins i sur., 1992.), a smanjenje pritiska unutar jednoga od podsustava, kao što je obiteljska potpora ili uvođenje fleksibilne organizacije rada, smanjuje stres zbog sukoba uloga (Rapetti, 1989.; Weiss, 1990.). Osobine pojedinca, kao što su zaokupljenost radom ili zaokupljenost obitelji (karakteristike mikrosustava), također su prediktivne za intenzitet sukoba (Frone i sur., 1992.) i u međusudjelovanju s istim egzosustavima proizvest će različite rezultate. Kad se varijable različitih podsustava uzmu zajedno u razmatranje dobiva se precizniji uvid u djelovanje rada izvan kuće na bračne i obiteljske procese. Većina dosad provedenih istraživanja ukazuje na postojanje prelijevanja i prijenosa negativnih karakteristika rada, radnog rasporeda, pritiska i radnog stresa na bračne i obiteljske procese, a posljedice prelijevanja i prijenosa očituju se kao promjene u općoj dobrobiti pojedinca, njegovom fizičkom i mentalnom zdravlju, konzumaciji alkohola, a i bračnoj kvaliteti (Čudina-Obradović, 2000.).

Koristeći podatke našega uzorka od 505 bračnih parova izdvojili smo parove u kojima su oba bračna partnera u punom radnom odnosu i dobili uzorak od 340 obitelji dvostrukog hranitelja. Na tom smo uzorku provjerili kako raspored rada jednoga od bračnih partnera (ukupno vremensko izbivanje iz obitelji, prekovremeni rad i smjenski rad) djeluje na doživljaj bračne kvalitete drugoga partnera. Dosadašnja istraživanja pokazala su da dužina vremena provedenog u radu može biti uzrok sukoba rad-brak/obitelj i posljedičnoga smanjenja bračne stabilnosti (Presser, 2000.), dok za preostale dvije dimenzije radnoga rasporeda nema podataka o njihovom djelovanju na bračnu kvalitetu. Podaci o djelovanju muževljevog rasporeda rada na ženin doživljaj bračne kvalitete u našem sociokulturnom okruženju prikazani su na slici 5.

Primjenjujući postupak SEM (Structural Equation Modeling) provjerili smo kakav je odnos između varijabli koje predstavljaju muževljev radni raspored (vrijeme izbivanja iz kuće zbog rada, čestota prekovremenog i smjenskoga rada) i

Slika 5
Muževljev raspored rada i
ženin doživljaj bračne kvalitete

varijabli koje predstavljaju bračne procese kako ih doživljava žena te ženinog doživljaja bračne kvalitete.

Vidljivo je da tri nezavisne varijable, koje predstavljaju muževljev radni raspored, djeluju na povećanje negativnog prijenosa na brak i kućanstvo prema percepciji žene (slika 5). Isto je tako vidljivo da negativan prijenos u percepciji žene smanjuje njen doživljaj bračne intimnosti s mužem, a njen doživljaj bračne intimnosti djeluje izravno ili neizravno preko varijable – doživljaj muževljeve potpore na njen doživljaj bračne kvalitete. Varijablama u modelu, prikazanom na slici 5, objašnjava se 68% varijance varijable ženi-na bračna kvaliteta.

Većina istraživanja prelijevanja i prijenosa provedena je u SAD-u, dakle u specifičnom sociokulturnom okruženju, te se postavlja pitanje kako djeluje rad izvan obitelji na bračne i obiteljske procese u drugačijem socijalnom kontekstu. Dosad imamo podatke o tek nekoliko istraživanja provedenih u drugačijem okruženju (Aryee i sur., 1999.; Chan i sur., 2000.; Fallon, 1997.; Kinnunen i Mau-no, 1998.), a u većini njih zavisna je varijabla bila opća dobrobit pojedinca a ne bračna kvaliteta. Smatramo da je u našem sociokulturnom okruženju pokazano jasno djelovanje rada kao dijela šireg okruženja na bračne procese i bračnu kvalitetu (slika 5), kao i u SAD-u i nekim drugim zapadnim zemljama.

Mnoštvo istraživačkih podataka koji su prikupljeni u svijetu, a osobito onih iz razvijenog i postindustrijskog Zapada, govori o značajnom utjecaju ekonomskih teškoća, povećanoj ekonomskoj nesigurnosti i prilagođavanju nižem ekonomskom standardu na obiteljske procese, na ponašanje i percepciju članova obitelji, kao i na njihove međusobne odnose. Najveći dio tih rezultata ukazuje na negativne utjecaje ekonomskih teškoća na integritet obitelji kao cjeline. Dezintegracija pozitivnih i ujedinjujućih obiteljskih procesa, pod utjecajem loših ekonomskih prilika, složen je proces utjecaja objektivno niskog ekonomskog standarda na subjektivni doživljaj i interpretaciju objektivne ekonomske situacije. Negativan subjektivni doživljaj pogoršanja ekonomske situacije najviše se odražava u povećanoj iritabilnosti i depresiji bračnih partnera (Conger i sur., 1990.; Lorenz i sur., 1991.; Hraba i sur., 2000.), a te će promjene subjektivnog doživljaja dovesti do pojačane konzumacije alkohola, povećanog neprijateljstva i agresivnosti prema bračnom partneru te značajno poremetiti kvalitetu bračnih odnosa. Prema složenom modelu međusobnih odnosa objektivnih i subjektivnih ekonomskih varijabli, kojega je predložio Conger sa suradnicima (1990.), a potvrdio Lorenz i suradnici (1991.), objektivno pogoršanje ekonomskog položaja obitelji (ekonomske teškoće) najprije dovodi do lošeg subjektivnog doživljaja ekonomskog položaja (ekonomskog stresa) u oba bračna partnera. Zatim nastupa tipična vanjska reakcija muža na ekonomski stres, a to je agresija i emocionalno povlačenje koje onda dovodi do opadanja ženinog doživljaja bračne kvalitete i povećanog osjećaja depresije. Najnovije istraživanje toga procesa u Češkoj Republici, nakon naglog ekonomskog pogoršanja zbog tranzicijskih procesa u 1994. godini, pokazuje da ekonomsko pogoršanje obiteljske situacije dovodi do povećane iritabilnosti i depresije i muža i žene, kao i do ponašanja koje je posljedica rastućih napetosti: povećana konzumacija alkohola i svađa (Hraba i sur., 2000.). Svi oblici negativnog reagiranja bračnih partnera na ekonomski stres dovode do različitih oblika zlostavljanja (fizičkog, verbalnog ili neverbalnog) što objektivno snižava bračnu kvalitetu. Ženin doživljaj loše bračne kvalitete snažno je povezan s bračnom nestabilnošću te se bračna zajednica postupno počinje dezintegrirati i približavati razvrgnuću. Zatim, tako dezintegrirana bračna harmonija postaje izravni negativni utjecaj na djecu jer dovodi do smanjenja roditeljske zaokupljenosti dječjim razvojem i dječjom dobrobiti što smanjuje djetetove osjećaje vlastite kompetencije i motiva-

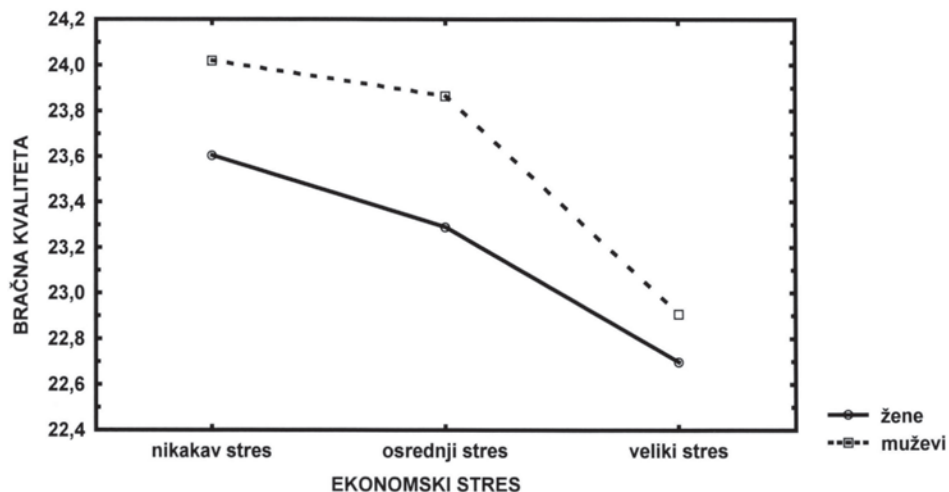
ciju te dovodi do nižeg školskog uspjeha (Connel i sur., 1994.). Također, roditelji u obiteljima smanjene ekonomske moći imaju snažan doživljaj vlastite roditeljske nekompetentnosti (Elder i sur., 1995.) te pružaju djeci nekvalitetnije okruženje za razvoj u smislu materijalne opremljenosti i prilika za stjecanje iskustava i poticajnosti što također negativno utječe na kognitivni razvoj i buduću školsku uspješnost. Osobito je negativan utjecaj siromaštva u ranoj predškolskoj dobi (Duncan i Brooks-Gunn, 1997.). Obiteljske ekonomske teškoće, bračnu neslogu i posljedično nekompetentno roditeljstvo izrazito snažno osjećaju djeca adolescentske dobi koja i sama stupaju u sukob s roditeljima, osobito oko pitanja trošenja i džeparca, a to pak izaziva simptome depresije i tjeskobe u adolescenata (Conger i sur., 1990.), onemogućuje razvijanje mehanizama samokontrole i uzrokuje mladenački alkoholizam (Barnes i sur., 2000.), uporabu droge i nesocijalno ponašanje adolescenata (Brody i sur., 1994.). Ukratko, objektivne ekonomske teškoće i ekonomski stres razaraju brak i obitelj kao mjesto emocionalne potpore i sigurnosti za bračne partnere i njihovu djecu. Posljedica je to smanjenja bračne kvalitete, slabljenja kontrole nad životom i razvojem djece i postupno razvijanja odnosa međusobnog zlostavljanja svih članova obitelji te raspada obiteljske zajednice. Teške posljedice toga razvoja osjećaju oba bračna partnera i njihova djeca.

Hrvatsko društvo upravo doživljava transformaciju u kojoj je značajan dio populacije izložen različitim oblicima ekonomskih teškoća, stresa i ekonomske nesigurnosti. Logično je očekivati da će se gore spomenuti negativni utjecaji toga procesa odraziti na brak, obitelj i dobrobit djece. Istraživanje provedeno u Češkoj Republici (Hraba i sur., 2000.) jasno pokazuje da, za razliku od rezultata dobivenih u SAD-u, u uvjetima postsocijalističkih društava pogoršana ekonomska situacija ima još razornije posljedice na brak i obitelj. Naime, rezultati u Češkoj Republici pokazuju istodobnu negativnu reakciju i muža i žene jer oboje podjednako osjećaju ekonomski stres budući da je u socijalističkim društvima bila mnogo rjeđa obiteljska situacija u kojoj je samo muž hranitelj obitelji. Osobito je to izraženo u češkom društvu, budući da je zaposlenost oba bračna partnera u vrijeme komunizma u Češkoj bila obveza, a žena je mogla ostati nezaposlena samo uz posebno državno dopuštenje (Hraba i sur., 2000.). Zbog toga se tijekom desetljeća znatno smanjila razlika u obiteljskoj i radnoj ulozi žena i muškaraca u Češkoj što je uvjetovalo podjednaki doživljaj ekonomskog stresa zbog tranzicijskih promjena u oba partnera. Tako prema podacima dobivenih u SAD-u nezadovoljstvo i negativno ponašanje muža

djeluje na nezadovoljstvo žene i njezinu potrebu za napuštanjem bračne zajednice, a u Češkoj Republici se pokazalo istodobno nezadovoljstvo brakom i muža i žene, i njihova podjednaka spremnost za razvrgavanje bračne zajednice. Prema tome, u toj je situaciji brak dvostruko više ugrožen i njegovo održanje ne ovisi o toleranciji i čvrstini žene kao u modelima Congera (1990.) i Lorenza (1991.). Češki model dao je jasnu sliku postupnih promjena koje se događaju u obitelji pod utjecajem ekonomskih teškoća tijekom dvije godine (1994.-1996.). Najprije, on jasno pokazuje da je ekonomski pritisak u 1994. godini doveo do povećane iritabilnosti i muža i žene u obitelji, i to u podjednakom stupnju u oba partnera (Lorenz i sur., 2001.). Stupanj njihove iritabilnosti bio je posljedica njihove subjektivne procjene ekonomske situacije, a ne objektivnog ekonomskog standarda ili obrazovnog stupnja. Iste godine pokazala se povezanost partnerske iritabilnosti s izjavama bračnih partnera o želji i potrebi za razvrgavanjem bračne zajednice (povezanost s bračnom nestabilnošću). Nakon toga, u tijeku sljedeće godine oba su bračna partnera pokazivala ponašanje eksternalizacije i internalizacije problema. Dok su u SAD-u za muševke bila tipična ponašanja eksternalizacije (agresivnost i neprijateljstvo prema ženi kao i povećana konzumacija alkohola), a za žene internalizacija (povlačenje i depresivnost), u Češkoj su oba partnera podjednako pokazivala obje vrste reakcija, a čak je samo depresivnost bez iritabilnosti bila tipičnija za muškarce. Poznato je da depresivnost dovodi do alkoholizma te je u sljedećoj fazi došlo do snažnije vanjske reakcije muškaraca, do njihove povećane agresivnosti prema ženama i čestih sukoba u obitelji, što je vjerojatno djelomično posljedica povećane konzumacije alkohola kao i sve veće iritiranosti neprijateljskom i iritabilnom ženom. U zadnjoj godini promatranja došlo je do povećane bračne nestabilnosti i za muševke i za žene, i to najprije za muševke čije su žene bile agresivne a ne depresivne. Prema tome, ekonomski problemi obitelji djelovali su na bračnu kvalitetu i nestabilnost zbog problematičnog ponašanja muža i međusobno izraženog neprijateljstva bračnih partnera. Češki i američki rezultati u mnogome su slični, ali su dobivene i značajne razlike s obzirom na razlike u spolnim ulogama pa su reakcije bračnih partnera u Češkoj bile međusobno sličnije nego reakcije bračnih partnera u SAD-u.

Koliko je nama poznato, mi smo prvi kod nas pokušali utvrditi kako ekonomske teškoće i ekonomski stres djeluju na doživljaj bračne kvalitete u bračnih partnera. Koristili smo vrlo sličan teoretski pristup i sličnu metodologiju kojom su se služili Conger (1991.) i Lorenz i surad-

nici (1990.). Rezultati koji pokazuju kako doživljaj ekonomskog stresa djeluje na bračnu kvalitetu bračnih partnera prikazani su na slici 6.

Slika 6
Ekonomski stres i
bračna kvaliteta
 $F(2,1004)=2,96; p<,05$

I u našem sociokulturnom okruženju ekonomske teškoće i posljedično ekonomski stres negativno djeluju na doživljaj bračne kvalitete (slika 6). Iako se radi o različitim sociokulturnim okruženjima, i vjerojatno različitim stupnjima rodbinske potpore zbog različitog stupnja tradicionalnosti, čini se da ekonomske teškoće i ekonomski stres generalno negativno i sličnim mehanizmima djeluju na bračnu kvalitetu oba bračna partnera.

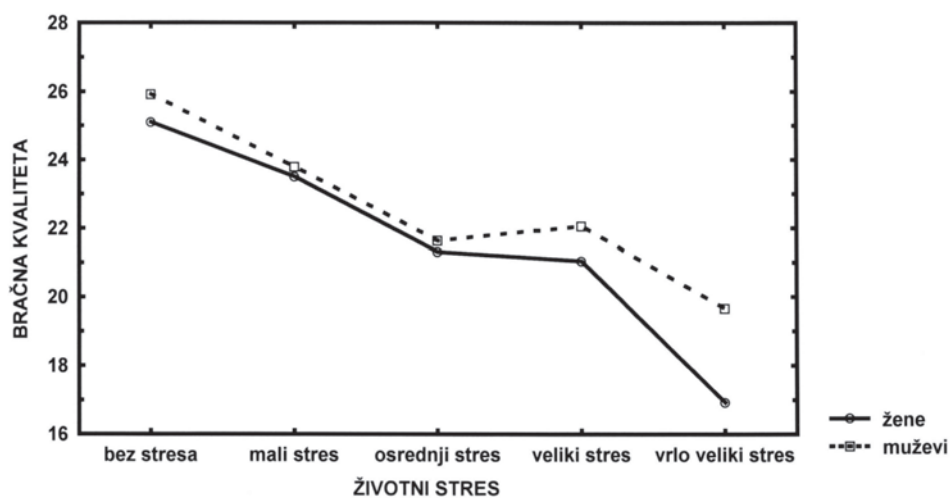
Životni stres

Prema Holmesu i Raheu (1967.) svaka vanjska promjena u okolini, koja zahtijeva od pojedinca promjenu ponašanja ili prilagodbu, predstavlja stres na koji pojedinac reagira emocionalnim i fiziološkim uzbuđenjem. Prema istim autorima, različite promjene, osobito različiti negativni događaji mogu predstavljati stresore koji izazivaju navedene reakcije pojedinaca. Primjerice, to može biti prometna nesreća, sukobi u poduzeću, neuspjeh djeteta u školi, češće pobolijevanje itd. Popis negativnih doživljaja može biti vrlo velik. U nekim je istraživanjima čak bilo uključeno između 150-200 negativnih događaja za koje su sudionici istraživanja trebali označiti jesu li se njima dogodili. Sve potencijalne negativne događaje koji se mogu nekom pojedincu dogoditi, kao i reakcije pojedinaca na takve događaje, obuhvatili smo vrlo širokim nazivom životni stres.

Budući da se bračni partneri neminovno sučeljavaju s brojnim negativnim događajima tijekom bračnoga života, važno je pitanje kako oni na stres reagiraju kao pojedinci, ali i kako se negativni događaji odražavaju na njihove bračne i obiteljske procese te na bračnu kvalitetu. Odgovor na to pitanje pokušava pružiti model RSP (ranjivost-stres-prilagodba) kojega su predložili Karney i Bradbury (1995.). Prema tome modelu na bračnu kvalitetu djeluju tri skupine varijabli: (1) ranjivost bračnih partnera izražena varijablama kao što su osobnost, rano iskustvo ili životno iskustvo u djetinjstvu; (2) različiti stresori i negativni događaji s kojima se suočavaju bračni partneri; (3) varijable prilagodbe i stilovi razrješavanja stresnih doživljaja. Model je djelomično empirijski provjeren (Cohan i Bradbury, 1997.), a neovisno o modelu brojni podatci pokazuju kako različiti negativni događaji, tj. životni stres, djeluju na bračne procese. Dokazana je povezanost između prilagodbe bračnih partnera i broja negativnih događaja koji su im se dogodili u posljednjoj godini prije istraživanja, zatim povezanost između bračnog zadovoljstva muža i broja negativnih događaja oba bračna partnera (Whiffen i Gotlib, 1989.; Jacobson i sur., 1987.), zatim između negativnih događaja i pojačanih sukoba među partnerima (Lavee i suradnici, 1987.). Mnogobrojna prije citirana istraživanja govore o rasprostranjenosti učinaka specifičnog stresa tj. stresa zbog rada koji izrazito negativno utječe na bračnu stabilnost i bračno zadovoljstvo.

I u našem smo istraživanju pokušali utvrditi kako negativni događaji ili životni stres djeluju na doživljaj bračne kvalitete partnera. Postupkom tzv. kumulativnog pristupa odredili smo za svakog bračnog partnera ukupni stres tako da su zbrojeni podaci za moguć 41 negativan događaj. Dobiveni rezultati prikazani su na slici 7.

Slika 7
Životni stres i bračna kvaliteta
 $F(4,995)=13,57$; $p<,0001$

Dobiveni rezultati jasno pokazuju da se s povećanjem životnoga stresa smanjuje bračna kvaliteta oba bračna partnera i u našem sociokulturnom okruženju. Ti su rezultati vrlo slični rezultatima koji su dobiveni u nekim drugim zemljama.

Iako je na temelju iznesenih rezultata preuranjeno izvoditi opće zaključke o djelovanju životnoga stresa na bračnu kvalitetu, dobiveni su rezultati logični i potpuno u skladu s češkim modelom utjecaja ekonomskog stresa na bračne procese (Lorenz i sur., 2001.).

Zaključak

Donedavno relativno zapostavljeno područje bračnog okruženja postaje vrlo važno u objašnjenju bračnih i obiteljskih procesa, a posebno bračne kvalitete. Varijable koje smo svrstali u uže i šire bračno okruženje, i čije smo djelovanje na bračnu kvalitetu analizirali u ovome radu, pokazale su se prediktivnima za objašnjenje različitih bračnih procesa i u našem socioekonomskom kontekstu. Pritom nije moguće zaobići veliko slaganje naših rezultata s onima dobivenih u zemljama razvijenoga Zapada, kao i u tranzicijskim europskim zemljama kao što je Češka Republika. Iz usporedbe iskustava različitih zemalja moguće je predvidjeti da će negativan utjecaj užih obiteljskih okruženja i mikrosustava na bračnu kvalitetu, bračnu stabilnost i bračno zadovoljstvo biti znatno zaoštren i pojačan u uvjetima povećanih pritisaka u širem okruženju: radnom, ekonomskom i socijalnom. Istodobno, moguće je uočiti snage koje djeluju na jačanje obitelji, a to su razni oblici smanjenja neravnomjernog radnog pritiska, smanjenje ekonomskoga stresa, povećanja međuobiteljske potpore i organiziranja potpore obitelji u institucionalnim oblicima.

BILJEŠKA

¹ Istraživanje je dio istraživačkog programa Socijalna struktura i socijalna integracija, a financijski ga je podržalo Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske. Istraživanje je provedeno u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb (402-02/96.-08/738). Detaljan opis uzorka istraživanja kao i metrijskih karakteristika upotrijebljenih skala može se naći u J. Obradović i M. Čudina-Obradović (2001.), Korelati i odrednice broja djece u obitelji, *Društvena istraživanja*, 10, 655-683.

LITERATURA

- Amato, P. R. (1996.), Explaining the intergenerational transmission of divorce, *Journal of Marriage and the Family*, 58, 628-640.
- Amato, P. R. (2001.), Children of divorce in the 1990s: An update of Amato and Keith (1991) meta-analysis, *Journal of Family Psychology*, 15, 355-370.
- Amato, P. R. i Booth, A. (2001.), The Legacy of Parents' Marital Quality, *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 627-638.

- Amato, P. R. i De Boer, D. D. (2001.), The transmission of marital instability across generations: Relationship skills or Commitment to Marriage, *Journal of Marriage and the Family*, 63, 1038-1051.
- Aryee, S., Fields, D. i Luk, V. (1999.), Cross-cultural test of a model of the work-family interface, *Journal of Management*, 25, 491-511.
- Barnes, G. M., Reifman, A. S., Farrell, M. P. i Dintcheff, B. A. (2000.), The effect of parenting on the development of adolescent alcohol misuse: A six-wave latent growing model, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 175-186.
- Belsky, J. I. i Kelly, Y. J. (1994.), *The transition to parenthood: How a first child changes a marriage. Why some couples grow closer and others apart?* New York, Dell Publishing.
- Belsky, J. I. i Pensky, E. (1988.), Marital change across the transition to parenthood, *Marriage and Family Review*, 12, 133-156.
- Belsky, J. I. i Rovine, M. (1990.), Patterns of marital change across the transition to parenthood: Pregnancy to 3 years post-partum, *Journal of Marriage and the Family*, 52, 5-19.
- Bolger, N., DeLongis, A., Kessler, R. C. i Wethington, E. (1989.), The contagion of stress across multiple roles, *Journal of Marriage and the Family*, 51, 175-183.
- Booth, A., Amato, P. R., Johnson, D. R. i Edwards, J. N. (1998.), *Marital instability over the life course: Methodology report for fifth wave*. Lincoln, University of Nebraska, Bureau of Sociological Research.
- Booth, A. i Edwards, J. N. (1990.), Transmission of marital and family quality over the generations: The effects of parental divorce and unhappiness, *Journal of Divorce*, 13, 41-58.
- Bowlby, J. (1969.), *Attachment and Loss*, Vol. I: Attachment, New York, Basic Books.
- Bowlby, J. (1973.), *Attachment and Loss*, Vol. II: Separation, Anxiety and Anger, New York, Basic Books.
- Bowlby, J. (1980.), *Attachment and Loss*, Vol. III: Loss, New York, Basic Books.
- Bradbury, T. N. i Fincham, F. D. (1991.), A contextual model for advancing the study of marital interaction. Objavljeno u: G. J. O. Fletcher i F. D. Fincham (urednici), *Cognition in Close Relationships*, Hillsdale, N.J., Erlbaum.
- Brewin, C. R., Andrews, B. i Gotlib, I. H. (1993.), Psychopathology and early experience: An appraisal of retrospective reports, *Psychological Bulletin*, 1113, 82-98.
- Brody, G. H., Stoneman, Z., Flor, D., McCrary Hastings, L. i Conyers, O. (1994.), Financial resources, parent psychological functioning, parent co-caregiving, and early adolescent competence in rural two-parent African-American families, *Child Development*, 65, 590-605.
- Bronfenbrenner, U. (1999.), Environments in developmental perspective: Theoretical and operational models, u: S. L. Friedman i T. D. Wachs (urednici), *Measuring environment across the life span: Emerging methods and concepts*, 3-28, Washington, D.C. APA.
- Bronfenbrenner, U. i Morris, P. A. (1998.), The ecology of developmental processes, u: W. Damon (urednik), *Handbook of Child Psychology*, Vol. 1, 993-1028, New York, Wiley.
- Bugental, D. B. (1987.), Attributions as moderator variables within social interactional systems, *Journal of Social and Clinical Psychology*, 5, 469-484.

- Bumpass, L. L., Martin, T. C. i Sweet, J. A. (1991.), The impact of family background of early marital factors on marital disruption, *Journal of Family Issues*, 12, 22-42.
- Caspy, A. i Elder, G. H. (1988.), Emergent family patterns: The intergenerational construction of problem behavior and relationships, u: R. A. Hinde i J. Stevenson-Hinde (urednici), *Relationships within families*, str. 218-240, New York, Oxford University Press.
- Chan, K. B., Lai, G., Ko, Y., Chi Boey, K. W. (2000.), Work stress among six professional groups: The Singapore experience, *Social Science and Medicine*, 50, 1415-1432.
- Cohan, C. L. i Bradbury, T. N. (1997.), Negative Life Events, marital interaction, and the longitudinal course of newlywed marriage, *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 114-128.
- Conger, R. D., Elder, G. H. Jr., Lorenz, F. O., Conger, K. J., Simons, R. L., Whitbeck, L. B., Huck, S. i Melby, J. N. (1990.), Linking economic hardship to marital quality and instability, *Journal of Marriage and the Family*, 52, 643-656.
- Conger, R. D., Cui, M., Bryant, C. M. i Elder, G. H. (2000.), Competence in early adult romantic relationships. A developmental perspective on family influences, *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 224-237.
- Connel, J. P., Spencer, M. B. i Aber, J. L. (1994.), Educational risk and resilience in African-American youth: Context, self, action and outcomes in school, *Child Development*, 65, 493-506.
- Cowan, C. P. i Cowan, P. A. (1992.), *When partners become parents*, New York, Basic Books.
- Cowan, C. P., Cowan, P. A. i Keerig, P. K. (1993.), Mothers, fathers, sons and daughters: Gender differences in family formation and parenting style (str. 165-195), u: P. A. Cowan i D. Field (urednici), *Family, Self and Society: Towards a New Agenda for Family Research*, Hillsdale, N.J., Earlbaum.
- Crawford, D. W. i Huston, T. L. (1993.), The impact of the transition to parenthood on marital leisure, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19, 39-46.
- Crouter, A. C. (1984.), Spill-over from family to work: The neglected side of the work-family interface, *Human Relations*, 37, 425-442.
- Dadds, M. R., Atkinson, E., Turner, C., Blums, G. J. i Lendich, B. L. (1999.), Family conflict and child adjustment: Evidence for cognitive-contextual model of intergenerational transmission, *Journal of Family Psychology*, 59, 294-308.
- Diekmann, A. i Engelhardt, H. (1999.), Social inheritance of divorce: Effects of parents' family type in post-war Germany, *American Sociological Review*, 64, 783-793.
- Duncan, G. J. i Brooks-Gunn, J. (1997.), *Consequences of Growing-up Poor*, New York, Russell Sage Foundation.
- Elder, G. H., Eccles, J. S., Ardel, M. i Lord, S. (1995.), *Journal of Marriage and the Family*, 57, 771-784.
- Fallon, B. J. (1997.), The balance between paid work and home responsibilities: Personal problem or corporate concern? *Australian Psychologist*, 32, 1-9.
- Feeney, J. A. i Noller, P. (1990.), Attachment style as a predictor of adult romantic relationships, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 281-291.

- Fincham, F. D. i Bradbury, T. (1987.), The impact of attributions in marriage: A longitudinal analysis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 510-517.
- Frenkel, P. (1997.), Systemic and strategic couples' therapy (str. 379-414), u: W. K. Halford i H. J. Markman (urednici), *Clinical Handbook of Marriage and Couples' Interventions*, Chichester, England, Wiley.
- Frone, M. R., Russell, M. i Cooper, M. L. (1992.), Antecedents and outcomes of work-family interface, *Journal of Applied Psychology*, 71, 65-78.
- Frone, M. R., Russell, M. i Cooper, M. L. (1997.), Relation of work-family conflict to health outcomes: A four year longitudinal study of employed parents, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70, 325-335.
- Greenstein, T. N. (1995.), Gender ideology, marital disruption and the employment of married women, *Journal of Marriage and the Family*, 57, 31-42.
- Grzywacz, J. G. i Marks, N. (2000.), Reconceptualizing the work - family interface: An ecological perspective on the correlates of positive and negative spill-over between work and family, *Journal of Occupational Health Psychology*, 5, 111-126.
- Hazan, C. i Shaver, P. (1987.), Romantic love conceptualized as an attachment process, *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511-524.
- Higgins, C. A., Duxbury, L. E. i Irving, R. H. (1992.), Work-family conflict in dual-earner family, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 51, 51-75.
- Holmes, H. T. i Rahe, R. H. (1967.), Social readjustment rating scale, *Journal of Psychosomatic Research*, 11, 213-218.
- Hraba, J., Lorenz, F. O. i Pechačova, Z. (2000.), Family stress during the Czech transformation, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 520-531.
- Jacobson, N. S., Schmaling, K. B. i Holtzworth-Munroe, A. (1987.), Component analysis of behavioral marital therapy: 2-year follow-up and prediction of relapse, *Journal of Marriage and Family Therapy*, 13, 187-195.
- Karney, B. i Bradbury, N. (1995.), The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method and research, *Psychological Bulletin*, 118, 3-34.
- Katz, L. F. i Gottman, J. M. (1994.), Patterns of marital interaction and children's emotional development, u: R. D. Parke i S. G. Kellam (urednici), *Exploring family relationships with other social contexts* (49-74), Hillsdale, N.J., Lawrence Erlbaum.
- Keelan, J. P., Dion, K. K. i Dion, K. L. (1998.), Attachment style and relationship satisfaction: Test of self-disclosure explanation, *Canadian Journal of Behavioral Science*, 30, 24-35.
- Kinnunen, U. i Mauno, S. (1998.), Antecedents and outcomes of work family conflict among employed women and men in Finland, *Human Relations*, 51, 157-177.
- Klohnen, E. C. i Bera, S. (1998.), Behavioral and experiential patterns of avoidantly and securely attached women across adulthood. A 31-year longitudinal perspective, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 211-223.

- Lavee, Y., McCubbin, H. I. i Olson, D. H. (1987.), The effect of stressful life events and family functioning and well-being, *Journal of Marriage and the Family*, 49, 857-873.
- Levy, S. Y., Wamboldt, F. S. i Fiese, B. H. (1997.), Family of origin experiences and conflict resolution behaviors of young adult dating couples, *Family Processes*, 36, 297-310.
- Lorenz, F. O., Conger, R. D., Simon, R. L. i Whitebeck, L. (1991.), Economic pressure and marital quality: An illustration of the method variance problem in the causal modeling of the family processes, *Journal of Marriage and the Family*, 53, 375-388.
- Lorenz, F. O., Hraba, J. i Pechačova, Z. (2001.), Effects of spouse support and hostility on trajectories of Czech couples' marital satisfaction and instability, *Journal of Marriage and Family*, 63, 1068-1082.
- MacDermid, S. M., Huston, T. L. i McHale, S. M. (1990.), Changes in marriage associated with the transition to parenthood: Individual differences as a function of sex-role attitudes and changes in the division of household labor, *Journal of Marriage and the Family*, 52, 475-486.
- MacEwan, K. E. i Barling, J. (1994.), Daily consequences of work interface with family and family interface with work, *Work and Stress*, 8, 244-254.
- Main, M., Kaplan, N. i Cassidy, J. (1985.), Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, 66-104.
- McLeod, J. D. (1991.), Childhood parental loss and adult depression, *Journal of Health and Social Behavior*, 32, 205-220.
- Norton, R. (1983.), Measuring marital quality: A critical look at the dependent variable, *Journal of Marriage and the Family*, 43, 141-151.
- Obradović, J. i Čudina-Obradović, M. (2001.), Broj djece u obitelji i spol bračnog partnera kao prediktori bračne kvalitete, *Društvena istraživanja*, 10, 709-730.
- Parasurman, S., Purohit, Y. S., Gotshalk, W. M. i Beutel, N. J. (1996.), Work and family variables, entrepreneurial career success, and psychological well-being, *Journal of Vocational Behavior*, 48, 275-300.
- Presser, H. B. (2000.), Nonstandard work schedules and marital instability, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 93-110.
- Rapetti, R. L. (1989.), Effects of daily workload on subsequent behavior during marital interaction: The roles of social withdrawal and spouse support, *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 651-659.
- Rodgers, B. (1994.), Pathways between parental divorce and adult depression, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1289-1294.
- Sanders, M. R., Halford, W. K. i Behrens, B. C. (1999.), Parental divorce and premarital couple communication, *Journal of Family Psychology*, 13, 60-74.
- Shafer, M. T. i Olson, D. H. (1981.), Assessing Intimacy: The PAIR inventory, *Journal of Marital Therapy*, 11, 47-59.
- Shapiro, A. F., Gottman, J. M. i Carrere, S. (2000.), The baby and the marriage: Identifying factors that buffer against decline in marital satisfaction after the first baby arrives, *Journal of Family Psychology*, 14, 59-70.
- Shaver, K. (1985.), *The attribution of blame: Causality, Responsibility, and Blameworthiness*, New York: Springer-Verlag.
- Shaver, P. i Hazan, C. (1988.), A biased overview of the study of love, *Journal of Social and Personal Relationships*, 5, 473-501.

- Shaver, P., Hazan, C. i Bradshaw, D. (1988.), Love as attachment: The integration of three behavioral systems (str. 68-99), u: R. J. Sternberg i M. L. Barnes (urednici), *The Psychology of Love*, New Haven, C.T., Yale University Press.
- Simpson, J. A. (1990.), The influence of attachment styles on romantic relationships, *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 971-980.
- Waldron, H. i Routh, D. K. (1981.), The effects of the first child on the marital relationship, *Journal of Marriage and Family*, 43, 785-788.
- Weiner, B. (1985.), An attributional theory of achievement motivation and emotion, *Psychological Bulletin*, 97, 74-84.
- Weiss, R. S. (1990.), Bringing work stress home, u: J. Eckenrode i S. Gore (urednici), *Stress Between Work and Family* (str. 17-38).
- Whiffen, V. E. i Gotlib, I. H. (1989.), Stress and coping in maritally distressed and nondistressed couples, *Journal of Social and Personal Relationships*, 6, 327-344.
- Widom, C. S. (1989.), Does violence beget violence? A critical examination of the literature, *Psychological Bulletin*, 106, 3-28.
- Williams, K. J. i Alliger, G. M. (1994.), Role stressors, mood spill-over and perceptions of work-family conflict in employed parents, *Academy of Management Journal*, 37, 837-868.
- Wright, J. P., Henggeler, S. W. i Craig, L. (1986.), Problems in paradise? A longitudinal examination of the transition to parenthood, *Journal of Applied Developmental Psychology*, 7, 227-291.